

Költözés — más világba.

Írta: STROMP LÁSZLÓ

Ha beköszönt az ősz s a mezők virágja, erdők sűrű lombja hervadásnak indul: elnémul a berek meg az eresz alja s a dalos madárka elszáll messze, messze, melegebb hazába. Hát a lélek ugyan hová, merre költözik, a mikor a testi életre is ráfuvall az — őszi szél? . . Vájjon van-e számára is — két haza ?. Avagy elmúlik, miként a hang, midőn a hangszer, a test, összetörött?

A materialismus legalább, kezdettől fel korunkig tényleg a léleknek a testtel való teljes megszűntét hirdeti. Már a híres abderai «nevető» bölcész, Demokritosz, öt évszázzal Krisztus előtt tanította, hogy test és lélek csak atomkomplexumok, akár a kő, a fű, a levegő; egyesülve ugyan egy élő szervezetet alkotnak, a melynek neve ember; de ez ember csak addig létezik, a míg amaz atomok összetartanak: ám hulljanak szét, a mi a halállal meg is történik s nincs többé sem ember, sem test, sem lélek, csak anyagatom, a mely ott kavarg s lökdösi egymást a végtelen űrben, míg valahol ismét valami testté vagy

szervezetté összeverődik... Az individuális, az egyéni lét tehát a halállal végleg megszűnik s egy későbbi bölcselő, a híres Epikurosz szerint épen az a vigasztaló, mert bizonyos lévén — úgymond — hogy a halál után nem létezünk, nincs ok félni a Hadestől.

És a materialismus, tekintse bár a lelket a testtel egyazonos lényegű atomcomplexumnak, avagy a régi stoa bölcsélet felfogása módjára a testet, mint anyagot mozgató, de tőle elválaszthatlan s vele egy-lényegű erőnek, a mint ezt a XVIII. század francia encyklopaedistái s századunkban a «Kraft und Stoff» bölcselő iskolája tanítja: önmagához mindig s mindenütt teljes következetesen hirdeti, hogy a halál teljes megsemmisülés; illetőleg, hogy minden változás között és mögött egyedül változatlan az anyag; ebből lett minden, ezzé lesz minden. Csak kerüljön ki aztán e bölcselmi tan az életbe, a hol a tömeg nem philosophál, hanem a létért való küzdelmet éli, a hol nincs, érzék, sem megfelelő előműveltség az anyag felett való akadémius speculációkhoz, hanem veszik a dolgot, a mint hallják, azon érzéki jelentésében: s megterem nyomban az élvvágyó jelszó: «egyél, igyál, mulass, holtod után nincs élvezet»; s a hol ez elv akadályokba ütközik, ott megterem a legborzasztóbb vadállat, a homo bestia, melynek oly megrázó élettani rajzát olvashatjuk a nagy Zola «L'Assomoir,» «La bete humaine» s egyéb társadalmi regényeiben.

Miként egyik tojás a másikhoz, úgy hasonlít a materialismus felfogásához a modern pessimismus, a melynek ragyogó, szinte megvesztegető dialektikájú szószólója Schopenhauer. E tan szerint a tudat, a

melyben lelki életünk megnyilatkozik, csupán csak «a szerves élet származéka és eredménye»; tehát miként a hang a hangszerrel, támad és múlik a testi szervezettel, a mely maga is, mindennel, a mi közöttünk, felettünk, bennünk mozog, létez és él, nem egyéb, mint csupán időbeli jelensége az örök magánvaló akaratnak . . . Mert a világ lényege szerint akarat; a mi jelenség, tehát az egész világ mint jelenség, pusztán képzet, a mi képzetünk. (1. főművét: «Die Welt als Wille und Vorstellung.») Ily értelemben a halál csupán az «időbeli jelenségeknek időbeli vége, mihelyt azonban az időt elvonjuk, semmiféle vég nincs többé s e szónak megszűnt minden értelemmei (1. Schopenhauer «A halálról» című értekezését a «Philosophiai írók tára» II. kötetében. Budapest, 1892. 30 l.). Amaz akarat alatt nem kell egy subjectiv erkölcsi akaratot, hanem egy objectiv, öntudatlan elvet értenünk, a mely magától működik, mint pl. a nehézkedés törvénye; mondhatnók, a Jét anyagi törvénye az, a melyen a jelenségvilág rendje alapú. Ép ezért az akarat közelebből «akarat az élethez,» a mely meg van az egyedben úgy, mint a fajban; amabban, mint «félelem az éhséggel és halállal szemben,» ebben, mint «nemi ösztön és az ivadékért való szenvedélyes gondoskodás.» Jellemző azonban, hogy míg ez akarat az egyedben mint a haláltól való félelem nyilatkozik meg, addig a természet e félelmet éppen nem ismeri, mert neki az egyed csak a faj szempontjából fontos; s innen a kirívó ellentét, «fösvénysége között, midőn az egyednek felszereléséről van szó s pazarsága között, midőn a faj érdeke forog kérdésben.» Mit neki egy a partra

vetődött hal elpusztulása, avagy egy fa kidőlte, a midőn minden egyes halból avagy fából évenként ezer meg ezer ikrát és rügyet támaszt? . . . S mit neki egy ember, midőn nemzedékek egész sorát támasztja nyomában? . . . Nem is az egyed él valójában, (hiszen ez — láttuk — «jelenség») hanem az egyedek végtelen sorozatában a faj. S a mi évezredek keresztül meghalt, az nem a magánvaló volt, hanem ennek megannyi konkrét létalakja. «Nézzetek csak szét, tekintsétek például kutyákat, mily jókedvű, mily nyugodt. Sok ezer kutyának kellett meghalnia, míg ő rá került a sor, hogy élhessen. De ama sok ezernek pusztulása nem érintette a kutya (plátói) eszméjét, az a sok meghalás legkevésbé sem zavarta azt. Ezért áll itt a kutya oly frissen és mintegy ősi erőben, mintha ez volna legelső napja s a legutolsó rá nézve soha el sem is következnek; szemeiből pedig a benne lakozó elpusztulhatlan elv villan felénk.» «Hát mi halt meg évezredek keresztül?» — kérdehetnők Schopenhauerrel (i. h. 30 l.j — s a felelet rá az, hogy a kutya nem, soha; csak mindig «egy» kutya ... Mi marad meg hát a halál után? — A faj. — Hát az egyed? Az elpusztul. Egész valójában? Nem; mert megmarad belőle az, a mi neki való lényegét alkotta s a melyet ő is tovább plántált, t. i. az «akarat»; de igenis elpusztul az öntudat, a mely, mint a szervezet funkciója, pusztán a világhoz, mint képzethez, tehát a jelenséghez tartozik, s evvel együtt végét is éri. A halál tehát — Schopenhauer szerint — csupán a megismerő tudatot, a lelket éri; de a faj szempontjából éppen annyi az, mint az egyed szempontjából az álom. Ez alapon «ha az

emberek sürgését, forgását tiszta tárgyilagossággal, kedvező pillanatokban (midőn t. i. a tér és idő sokszorozó üvegeinek működése pillanatnyilag félbeszakad) vesszük szemügyre, önkénytelenül is azon intuitív meggyőződésre jutunk, hogy az nemcsak mindig egy és ugyanaz, hanem hogy a mostani nemzedék, igaz veleje és lényege szerint, állományilag teljesen egyazonos mindenikkel, amelyelőtte létezett» (i. h. 52. 1.) Ily értelemben én, a ki most «vagyok,» csak annyiban «leszek,» a mennyiben mindig «voltam» is . . . Ilyforma hangulat ömlik el Petőfi következő költeményén:

«Halhatatlan a lélek, hiszem,
De más világba nem megy át,
Csak itt lenn a földön marad,
A földön él és vándorol.
Többek közt — én emlékezem —
Rómában Cassius valék,
Helvécziában Tell Vilmos,
Parisban Desmoulins Kamill . . .
Itt is leszek tán valami.»

Ilyformán szerepelteti Madách falansteri tudósa is az «Ember tragédiája» című halhatatlan művében (tizenkettedik szín) Luthert, Cassiust, Platót, Michel Angélót, mint numerizált gyármunkásokat s ezekben mint fajtypusokat, a melyek a specicsék végtelen sorában újból és újból felbukkannak; s általában az egész drámai költemény különböző Ádám — illetőleg Éva — alakjaiban (a faraóban s a rabszolganőben; Miltiadesben avagy Keplerben s nejeikben; Sergio-lusban s Júliában; Tankrédben és Izaurában; Dantonban s az ifjú royalista mágnás nővérében; avagy a megtört aggastyánban s a toweri kis leányban, a

phalansteri anyában vagy az eszkimó nevében) mint speciosekben a férfiember és a nőember fajtypusát s a faj fennmaradásának nagy gondolata az, a mely Ádámot végül a szikláról való leugrástól visszatartja.

Schopenhauer szerint tehát egyéniségünknek a halál alkalmával való elveszte csak látszólagos veszteség; holott nyereségnek volna az tekintendő, mert a halálban megszabadulunk attól, a mi csak jelenség, s így lényegünket nem képezi. A ki az élet való lényét így fogja fel, az Schopenhauer szerint «nem kér halhatatlanságot; szívesen akar igazán meghalni s nem csak látszólag; a létről, a melyet mi ismerünk, szívesen lemond, bárha a mit annak fejében, a halálban nyerünk, semmi a mi szemünkben, mert létünk arra vonatkoztatva semmi.» íme így hajózik be végeredményben a Schopenhauer pessimismusa, a buddhista «Nirvána» fekete öblébe s lesz a nyugat keresztény kultúrájának mezején a buddhiztikus bölcsélet veszedelmes szószólójává . . . S hogy mily sikerrel, mutatja az, hogy már Parisban például két buddhista templom létezik.

Materialismus, pessimismus bölcselő iskolái egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy a lelket sorsa felől megnyugtassák; ellenkezőleg, a nyersebb vagy betegesebb lelket könnyen a vallási vagy erkölcsi nihilismusba (Nirvána, anarchia) sodorják, a neme-sebb lelket pedig a kétségbeesés örvényébe taszítják. Mert a léleknek szűk e lét határa s sejtelmével folyton a végtelent fürkészi. Ez érzelemnek szinte megdöbbentő drámai erővel ad kifejezést a mi nagy bölcselő költőnk, Vajda János, az «Állatkertben»

című fenséges költeményében, s nem tudom megállani, hogy ezt itt ne közöljem.

«Szűk palotáddal szemben meg-megállva
 Elnézem olykor szenvedésedet
 Állatvilág nemes fogoly királya,
 A mint szabadulásod keresed.
 Jársz, kelsz, forogsz, alá-fel szakadatlan
 Fürkészsze egyre a nyílásokon,
 Mint befogott ló a száraz malomban,
 Nem tudva megnyugodni sorsodon.
 Vigasztalódjál: itt e földi létben
 Megannyi élő, mind rabok vagyunk,
 Mint neked itt a vég, nekünk meg éppen
 A végtelenség gyötri bús agyunk,
 Gyorsabban, mint te ádáz börtönödnék
 Rázod kérlelhetetlen rácsait,
 Képzelmünk rezgő szárnyai verődnek
 A halovány tejút határáig,
 Sőt még azontúl, messze, mondhatatlan
 Távolságok felé röppenve el
 S kérdéseinkre, hol a vég: azokban
 Kétségbeejtő némaság felel.
 És mégis, tudva bár, hogy mind hiába,
 Elátkozott lélekként, hittelen,
 Rémtelt, örök, siket, vak éjszakába
 Űz, hajt a kétely, fojtó sejtelem,
 Míg mindenütt szédületes örvényszél
 Ásít felénk ijesztve: ne tovább!
 Lelkünknek ím, lát'd a te rekeszednél
 Nem tágasabb a véghetlen világ . . .»

Nem, a lélek sohasem nyughatik; jár, kel, forog, fürkészsze szüntelen s ha a materialismus és a pessimismus meg nem nyugtatja, hát talán megnyugtatja az idealismus, az optimismus . . . Avagy nincsen-e joga a mindenségnek s ezzel együtt önmaga-

nak kérdését a szellemi oldalról is vizsgálni, épúgy, mint ezt anyagi oldalról a materializmus teszi?

Megkísértette ezt is s ez idealistikus iránynak legkiválóbb képviselője az újkor bölcselei közt a sokaktól megvetett, sőt utált, másoktól viszont szinte emberi mértéken felül magasztalt, az «istenitas» (Novalis), a «szent» (Schleiermacher) Spinoza. A mi valóban létezik, a magánvaló, minden dolgok örök változatlan substantiája, a természeti s szelleméletnek egyaránt örök alapja és lényege: az — Isten. Nem az az Isten, a kit a keresztyén vallás imád, mert hiszen ez a világot teremtő személyes intelligencia, hanem az az Isten, a kit Spinoza egyúttal «természet»-nek is nevez, mint a melynek az nem teremtője, mert lényege.

«Természet,» «isten» tehát csak nevek, kifejezésére az önmagában egy, örök, végtelen és szabad (mert nem korlátolt) magánvalónak, mely (vagy ki, az Éiindegy) a mi értelmünknek a kiterjedés és a gondolkodás kettős tulajdonságaiban jelen meg, de csak a mi értelmünknek, mert hogy magára bir-e tulajdonságokkal s hánynyal: azt nem tudhatjuk. Mint mikor a szem, ha sík lapra néz, a melyre fény esik, ezt mindig fehérnek látja; avagy sárga vagy kék üvegen át a tárgyi világot sárgának vagy kéknek szemléli: úgy látja értelmünk is a magában láthatatlan magánvalót a kiterjedés és gondolkodás attribútumaiban, a melyeket azonban, jegyezzük meg jól, ő vissz a magánvalóra, mint tulajdonítmányokat. E két attribútum, a melyek gyökerükben azonosak, képezi

már most a különféle létalakok alapját anyagi, szellemi téren egyaránt; s e létalakok: anyagi téren a különféle konkrét dolgok (corpora) szellemi téren pedig az ideák, mely utóbbiaknak mintegy testi kifejezései a szók s a beszéd. E létalakok, vagy létmódok (módi) alapja tehát nem istenben, de bennünk van; pusztá imaginatio az, a melynél fogva a konkrét dolgokat s eszméket, vagy ezeknek individualisatióit, a testeket s a lelkeket valóban létezőknek gondoljuk: holott azok az örökkévalóság szempontjából (sub specie aeternitatis) csak hullámok a lét végtelen tengerén ; hullám hullám után jön s megy, tornyosul s elsimul, támad s múlik örökös változatban: csak egy van, a mely soha sem változik, a tenger; s ez maga az universttm, a természet, az Isten . . .

Ezen idealistikus pantheismus álláspontjáról a lélek is csak egy ily hullám az Universum óceánján, a melynek rendeltetése támadni s — elmerülni; s a lélek halhatatlansága sem at individuális továbbélésben áll, hanem e halhatatlanságát a lélek elérte akkor, a midőn e hullám voltának tudatára jutva, az intuitio egy isteni percében elmerül az Universumban s ez által a végesség közepette egy pillanat alatt a végtelennel összeolvadott, az istennel egygyé, istenné lett . . . E pantheistikus sejtelem ihlette a Gőthe Faust doktorának lelkét is abban az erdei jelenetben, a hol Margit iránti szerelmének teljes tudatára jut s mintegy átlényegülve mindenben az istenséget öleli magához; mely érzelmet Mefisztó így gúnyolja ki:

«Óh föld feletti nagy szerencse!
Éj harmatában, szirten fekvé
Eget s földet ölelni kéjjel,

Magát istenné fújni széjjel,
 Ihletten túrni a föld velejét fel,
 Bírni a hát nap termő erejével
 Nagyot élvezni és nem tudni, hogy mi?
 Kéjáradón a mindenségbe folyni
 S kiszállva minden földiségből
 Az intuitio egéről . . .
 Hasra esni végül ...»

(Dóci ford. Pest 1873. 148. 1.)

Az ördög valóban jól szatirizált Mert hiszen mi bűvös, mi csodás tan is az, a melynek minden, minden, kezdve az élettelen kőtől, fel az öntudatos szellemig, csak egy-egy hullámverése annak az örök isteninek, a mely maga él csak s a melynek végtelenül ringó ölen belül a lélek egyéni élete is csak imagináció, csalóka tünemény, elfoszló álmom . . . Ily értelemben mondja Calderon bölcselő királya («Az élet álmom» ez. színművében, ford. Győry Vilmos. Pest 1870. 52. 1.) hű emberéhez:

«Hisz itt e földi létben, óh Clotaldo
 Az élő mind úgyis csak álmodik . . .»

s ily értelemben elmélkedik a színmű hőse, a vadonban nevelt trónörökös is (106— 107. 1.):

Álmodja a király, hogy ő király
 S a míg ez a csalódás tart, parancsol,
 Rendel, kormányoz és uralkodik.
 De mind e hódolást, mely környezi
 Szétszórja a szeleknek szárnyain
 — Hamura változtatva — a halál...
 Álmodja a gazdag dús kincseit,
 A mik csak újabb aggodalmat adnak;
 Álmodja a szegény, hogy szenvedő
 Kínos szegénység és nyomor között;
 És álmodik, ki emelkedni kezd;

És álmodik, ki fárad, küzd, eped;
 És álmodik, ki sért vagy bosszút áll...
 Egyszóval minden ember a világon,
 Azt, a mi, minden úgy álmodja csak
 Habár ez álomról sejtelve sincs.
 Mi is tehát az élet? Kábaság.
 Mi is tehát az élet? Képzelőds,
 Egy eltűnő árny, puszta költemény,
 S ben még a legfőbb jó is oly csekély,
 Holott a teljes élet is csak álom,
 És még az álmok is álmok csupán!»

Lám, t. hallgatóim, tán nem is gondolnak arra,
 hogy most, a midőn azt vélik, hogy engem hallgat-
 nak, álmodnak; s magam, midőn önökhöz az álomról
 beszélek, szintén csak álmodom . . . Csodás, különös
 egy gondolat! S valóban ha ez az élet csak ennyi-
 ben állna, akkor igaza volna Montesquieunek, a ki
 midőn egy mosolyogni látszó halott ravatalánál egy
 elméncz azt kérdezte tőle: «Ugyan mi felett moso-
 lyoghat e halott?» — azt felelte, hogy «az élők felett.»

*

Nem, a lélek e pantheistikus bűvkörben egészen
 boldog nem tud lenni sehogy! Az a csodálatos «én»
 tudat, a mely épp oly rejtelmes, épp oly megfogha-
 tatlan, mint Isten léte maga, nem tud lemondani,
 nem képes önmagát megtagadni, hanem keres, kutat,
 fürkészi ősforrását, czélját; s e tépelődésében a tra-
 gikumig emelkedik ott, a hol épen a testi élet végé-
 nek közeledtét érzi ... Ki ne ismerné Vajda Jánosnak
 halálos ágyán írt «Hosszú éjjel» című utolsó költe-
 ményét, a mely befejezhetlenségében is oly megrázó
 erővel tanúskodik a lélek e nagy tusakodása mellett:

«Oh te csodás, dicső természet!
 Érthetlen földi hangyaésznek, —
 Méhedbe látni lehetetlen,
 De ép ez úzi, hajtja lelkem.
 Bánt a homály és nem hagy békét,
 Keresni a dolgoknak végét,
 Ha túl a szent, a szűzi fátylon
 Lehetne még valamit látnom,
 Amit nem látott még a többi
 Halandó, tépelődő földi,
 Ha már nem is érthetlek téged:
 De mi vagyok én? Mi a lélek? . . .
 Óh, mert közéig ép a nagy óra;
 Már készülődik búcsúszóra,
 Testből a lélek válni készül,
 Mind kard kiröppen hüvelyéből ...»

Nem, a lélek a pantheismus bűvkörében meg nem nyugodhatik, hanem keres, kutat, fürkészi ősforrását, célját — s ezt csakis az individuális, a személyes halhatatlanságban lelheti fel, mert lényegének egyedül ez felel meg:

Igy szólalt meg egykor a nagy Szókratészben, mint az a csodálatos, titkos benső «daimonion,» amelynek erejével ő oly végtelen nyugalommal ürité ki a méregpoharat.¹ így szólalt meg Szókratész nagy tanítványában, Plátóban, az emberiség e legnagyobb idealista bölcselőjében, aki gyönyörű «Phaidon»-jában oly törhetlen meggyőződéssel bizonyítgatja a lélek halhatatlanságát. így szólalt meg egy Leibnitzban, a bölcselő gondolkodás e héroszában, aki minden egyes lélekben egy-egy örökkévaló «mónaszt,» «a

¹ Lásd szerzőnek ugyancsak a «Protestáns Esték» III. ciklusában «Szókratész» c. a. tartott s e kötetben más helyen közölt felolvasását.

maga nemében egy-egy kis Istent látott. S így szólalt meg a legújabbkori bölcselet nagy mesterében, Kantban, akinek bölcseleti tana szerint Isten s a szabadság eszméi mellett a lélek individuális értelem-ben vett halhatatlansága azon harmadik oszlop, amelyen az egész erkölcsi világrénd fenséges boltozata nyugszik!

Íme, t. hallgatóim, a lélek halhatatlanságának nagy problémája a philosophiában, néhány fővonásban megrajzolva, tanúságul, hogy a bölcselet mindig és mindenütt foglalkozott annak megfejtésével. Valóban jól monda Szókratész, hogy a philosophia «a halállal való foglalkozás.» Az állatot e kérdés nem bántja, mert nincs gondolkozó lelke. De az embert épen a lélek kényszeríti rá, hogy sorsával, mely mögött nagy kérdőjelként ott áll a halál, állandóan foglalkozzék. Azért ott kísért e probléma minden bölcseleti rendszerben, minden philosophus s minden gondolkozó ember elméjében s el sem is válik tőlünk, míg csak gondolkozni képesek leszünk. — És épen a tény, hogy e kérdés minden philosophust, még azt is, aki a lélek individuális továbbélését tagadja, oly élenként foglalkoztat: kell, hogy komoly megfontolásra készítsen s arra a meggyőződésre vezessen, hogy e tépelődésnek, e kutatásnak egy magasabb, egy a földi sphaerán túlemelkedő sejtelemben van az alapja.

Ámde képes-e a philosophia arra, hogy e nagy problémát valamikor megfejtesse? Mi azt hiszszük, hogy nem és sohasem. Mert ehhez előbb az kellene, hogy tudományosan megtudjuk határozni, mi a lélek magára? Ez pedig oly kérdés, amelyre a nagy némst természettudóssal, Du Bois Raymunnal csak azt

felelhetjük, hogy «Ignorabimus!» (1. «Über die Grenzen des Naturerkennens» és «Di sieben Weltráthsel» c. műveit, Lipcse 1882.) Beszélünk a villamosságról, ellessük törvényeit, felhasználjuk csodás erejét: de nem tudjuk, mi ő magában . . . Vájjon, ha az anyagnak ez egy létmódjával sem tudunk tisztába jönni: eljön-e annak ideje, hogy bizton megmondhassuk, mi a lélek? Mikor Plató is erre a kérdésre csak mythológiákkal tudott felelni s mikor Kant is kénytelen a becsületes bölcslő őszinte nyíltságával beismerni, hogy a lélek való lényét s halhatatlanságát, az értelem, melynek határai a végességhez vannak szabva megfejteni, bebizonyítani, de letagadni, megcáfolni sem lesz képes soha; s azért a lélek halhatatlanságának tanát csak mint erkölcsi lényünk elengedhetlen követelményét állítja fel, mint amely nélkül az erkölcsi világrend nyomban zűrzavaros chaoszá omlanék össze!?

Hagyjuk el hát a bölcselem magasan járó, de hideg s boldogtalan ösvényét, amely csak tömkelegbe visz — s forduljunk annak elméleteitől a hitnek valóságához. Mert ahol a bölcselem megszűnik, ott kezdődik a hit. S amit a bölcselem megoldatlan hagyott, azt bizony nyal megoldja a hit.

És bár gúnyolják is e hitet azok, akik magukat tudósoknak szeretik képzelni, nem baj az! A hit erősebb, mint a tudás. A tudás az elme világossága, a hit a lélek életmelege. A tudás elve a kétszerkettő, a hité az, akinek e kétszerkettő semmi, az Isten. A tudás fogalmi igazságra vezet, a hit életigazságra. Amannak vége kétség, csalódás is lehet; ennek mindig biztos meggyőződés, melynek gyökérszálai a vég-

telenből szívják táplálékukat. A tudás tárgya a való, a hité az igaz. S mondhatod nekem ezerszer a tudás száján, hogy pl. Jézus feltámadása történetileg nem való; az én hitem erre azt feleli: de eszmeileg igaz. És ha a hit mondja: igaz is! Mert a hit, mint Hamann mondja: «igazság, benső genialitás, magasabb tudás.» És bizonyítsd be nekem, tudós barátom, kilencvenkilencszer, hogy nincs Isten; az én hitem századszor is csak azt fogja mondani: de van Isten! És bizonyítsd be nekem kilencvenkilencszer, hogy nem halhatatlan a lélek; az én hitem századszor is csak azt fogja mondani: de halhatatlan! S bizonynyal neki lesz igaza.

Miért? Azért, mert e tudat lelkemmel vele született; mert e sejtelem nemcsak én bennem él, hanem örök és általános az mindenkoron, minden népnél, minden vallásban. Ez pedig ok nélkül nem lehet így!

Hanem, te mosolyogsz, szkeptikus tudós barátom . . . Nos, jöjj velem, hagyjuk ott a bölcseletet, lépünk a vallástörténelem fenséges birodalmába, hol sejtelmes berkek árnyán a különböző vallások oltártüzei égnek s lássuk e szent lángok fényénél, miről tanúskodik a mindenkori ember vallása, a népek vallásának a pszichológiája.

*

Hol kezdődik az ember vallása? Ott, ahol maga az ember. S az ember hol kezdődik? Hát erre sem nehéz a felelet, csak tekintsünk be a könyvek könyvébe, a bibliába, le van az ott írva szépen, mindjárt a legislegelső lapon.

Persze, persze — fontoskodik erre sok-sok nagy-nagy tudós, — csakhogy az a bibliai elbeszélés ugyan nem ér a tudomány szempontjából egy hajító fát sem; mert ugyan ki hinné el már manapság, hogy az ember úgy teremtett volna a «hatodik napon,» majd a szolgálatára rendelt állatvilággal a «paradicsomba» helyeztetett volna, ahonnan aztán lángoló pallosú cherub űzte ki, mert meglopta a «tudás fáját* Ki hinné el egyszerűen, hogy a teremtés és a bűnbeesés története valóban történet volna, holott nem egyéb az, mint legendás kosmogonia, a melyet minden nép ősmondáiban találhatunk?

Hát biz ez — Hamlet szavaival élve — «megfontolandó» (Shakspeare «Hamlet» III. felv. 4 szín) s ha a biblia elbeszélését pusztán a száraz történetiség, a rideg valóság szempontjából nézzük, joggal támadhatnak tudományos kételyeink. De vájjon ez «ősmondák» mind csupa külső haszontalanság-e, avagy nincsen-e meg valamennyiben egy bensőbb, egy rejtettebb igazság magva? Vájjon ezért az igazi tudomány csak a betűnél ragad-e meg s nem fogja-e a külső héjből kihámozni a benső tartalmat, a betűből a szellemet? Nos, és ha ezt teszi, nyomban óvatosabb lesz ítéletében, s be fogja ismerni, hogy a biblia elbeszélésében is a történeti valóság kérdésénél sokkal fontosabb dolog ám az eszmei igazság kérdése; hogy az ember csakugyan a teremtés koronája, a ki a teremtés történet ama nagy s egyenként tán évezredek vagy évmilliókat tevő világnapjai során csak akkor jelenhetett meg a világon, a midőn már előtte az állatvilág is, mint létezésének nélkülözhetlen előfeltétele, megvolt. Be fogja látni, hogy csakugyan

volt egy — «paradicsom,» a melyben az őseember az állatokkal együtt élt «meztelenül s szégyentelenül» (I. Mózes 2. 25.) a mikor még a halál kérdése nem zavarta meg életörömét: s ez az állapot volt a midőn még a tudás fájából nem evett, vagyis a midőn még a «homo animal»-ban az ember, a szellemi s erkölcsi öntudattal bíró lény a maga tudára nem ébredett. . . De hát elgondolható ez? El bizony, hiszen még ma is megvan s örökké is meglesz e paradicsomi állapot, csak tekintsünk a bölcsőben nyugvó kis gyermekünkre, kit édes anyja joggal «kis ártatlanságának*» nevez, vajjon nem látjuk-e benne a csecsemő embert, értve itt nem az egyedet, de a fajt, «Ádámot»? S óh mi lenne ugyan velünk, ha ez ártatlanság paradicsomában mindvégig megmaradnának; ha soha fel nem ébredne öntudatunk, evvel megismerése annak a mi jó és a mi rossz, s evvel a büntudat?! El kell vesztünk amaz öntudatlan ártatlanság paradicsomát, hogy a bűnnel való küzdelmen át eljuthassunk a tudatos ártatlanság boldog hazájába ... S ha megkóstoltuk a tudás fájának gyümölcsét, meg kell halanunk a második tilalmat, hogy «de az örökélet fájából nem eszel»; meg kell ismerkednünk a halál elrémítő bizonyosságával, hogy amit ebben a testre nézve elvesztünk, azt annál tisztábban megkívánjuk a lélek számára . . . Valóban nagy gondolat azért, a midőn — bárha nem is ily erkölcsphilosophiai összefüggésben — Athanasius, ez a nagy orthodox egyházatya a bűnt «boldognak» nevezi («felix culpa,») mert hiszen csak ebben s az ennek alapul szolgáló ön- és isten tudatban különbözünk mi az állattól; s nagy gondolat, a midőn Szókratész — mint láttuk —

a bölceletet «a halállal való foglalkozásnak» mondja, mert bizonytal, ha a halál tudata nem volna (a mely ismét, mint láttuk, a büntudat, illetőleg az öntudat folyamánya), csak ép úgy nem filozofálnánk, mint az állat, a mely él a nélkül, hogy a halált ismerné, s a mely — Schopenhauerrel szólva — «magában mintegy a faj egész örökkévalóságát közvetlenül élvezi, magáról csak mint végetlenről van tudata.» (i. h. 9 l.) Az állat ezért nem szorul sem filozófiára, sem vallásra; de igenis rászorul az ember, kit felébredt ön- és büntudata elválaszthatlanul Istenhez köti, épen azért, mert tőle elszakítja.

Valóban, ha a bibliát nem a rideg valóság szemüvegén, de az emberiség lélektanának szemeivel vizsgáljuk, a teremtés és bűnbeesés, történetei felett nem lesz kedvünk többé kicsinylő fennhéjázással gúnyolódunk! . . .

.... Hol kezdődik hát a vallás? Ott, a hol az ember. — S hol kezdődik az ember? Ott, a hol bezárult mögötte a paradicsom ajtaja s megindult elátkozottan s mégis ez átokban megáldottan «küzdeni és bízva bízni.» (Madách I. «Ember tragédiája.»)

*

*

*

Ily szempontból a természeti ősállapotban lévő népek vallását az u. n. fetisizmust joggal vallásnak nem is mondhatjuk. Embryo csak az, a melyből a vallás nemes alkatú geniusa fog kifejlődni, de maga még merő álomélet, öntudatlan lét, a melyben az ember egész szellemi, vallásos erkölcsi élete, mint a csecsemőben, teljesen aluszik. Csak tegyük egy rövid kirándulást a legsötétebb Afrika belsejébe, az

óceáni népek szigeteire, avagy az elhagyatott sarkvidékekre s megtaláljuk ott még manapság is az embert e szomorú «ősártatlanságában.» Tudása addig terjed csak, a meddig érzékei s ezért, bárha a dolgokról képzetekkel bir is, de azok általánosítására, abstract fogalmi gondolkozásra egyaránt képtelen. Egyes törzsek például, bár ismerik a láb képzetét, hisz nekik is van lábok, de a láb fogalmával egyáltalán nem birnak s ezért a láb minden egyes speciesének, pl. az ember, a kutya, a holló stb. lábának, avagy a járásnak jelzésére, a szerint, a mint ez reggel, estve, meztelen vagy pólyás lábakkal történik, külön külön kifejezésekkel élnek. A fogalom hiánya magyarázza meg a vad népeknek sokszor a képtelenségig hosszú szavait, a midőn t i. a mi hülyéink módjára egy sereg képzetet kötnek össze, hogy velők egy zavaros fogalom sejtelmét fejezzék ki; s általán nyelvök és értelmi fejlettségük végtelen primitív voltát, hiszen vannak vad törzsek, a melyek kettőnél tovább számlálni nem képesek s a melyek — mint pl. a délafrikai bushmanek — egymást névvel egyáltalán nem nevezik, hanem csak nem szerint hivatkoznak egymásra, mint pl. a mi kis gyermekeink, a kiknek midőn beszélni kezdenek, minden gyermek — jó pozsonyi magyarsággal — «pubi» vagy «médi» . . . Hogy ily szellemi állapot mellett a jó és rossz ethikai megkülönböztetéséről szó sem lehet, az kézen fekvő dolog. Ez ellentétet a természeti ősállapotban lévő ember csupán a neki kellemes vagy kellemetlen ellentétének formájában ismeri s akaratát kizárólag érzéki indítékok vezetik. Ily indítékok első sorban a gyomor, a test kényelme

s a nemi ösztön, s egyes afrikai törzseknél manapság is a leggyöngédebb udvariassági formula a szembejövőt azzal köszönteni: «hogyan van a hasa?» A családi élet erkölcsi szentsége is merőben ismeretlen valami s a szülők szeretete gyermekeik iránt az állatoknak kölykeik iránt való ösztönszerű vonzalmát miben sem múlja felül. Az Arenuka törzs Guyanában pl. gyermekeit és majmait együtt neveli, sőt az arenuka nő — ha szükséges — együtt szoptatja a kettőt. Érdekes idyll lehet aztán, a midőn a két versenytárs olykor az «édes anya» keblén visongva összezördül az elsőbbségi jog felett. . . Igazi «ősártatlanság» képe! Hát ugyan, hogy is lehetne ez állapotban valásról, Istenről, vagy csak a természet personificált erőiről is szólni, holott az ily természeti őállapotban lévő embernek az istene is csak ép oly érzéki, oly véletlen lehet, mint képzelet s egész szellem világa; s ez isten: a fétis. Egy kő vagy fagyökér, a melybe esetleg lábát beleütötte, egy állat foga vagy körme, a melylyel a létért megküzdött, egy csillogó cserép, a mely szeméit ámulatba ejtette, egy patak, a mely néki hálával szolgált stb. ... S ez a sok mindenféle tárgy mind mind él, ép úgy mint ő maga; a miképen él az én kis leányom babája is, a melyet édes anyai boldog álmosejtelmek között becéz, avagy a kis fiam számára az asztal lába, a melybe magát megütötte s a melyet aztán ezért az alattomos támadásért jól — elver. Ép ezért az embert ez őállati gyámoltalanságában mindenütt ólálkodó kaján ellenségek környezik, szellemi éjjele tele van kísértetekkel s a fétisnek feladata éppen az lesz, hogy megoldalmazza őt minden bajtól s segítse minden vállalko-

zásában. Ezért dédelgeti eteti, itatja azt, avagy — megveri s megsemmisíti, a mint érdeke hozza magával ... Ez érdeket pedig csupán a testi élet szükségai szülik.

Innen érhető, hogy az ember e kultúrfokozaton a halállal is csak ép annyit törődik, mint a kis gyermek, vagy mint az állat Szülők gyermekeiket, ha nekik alkalmatlanok, sok törzsnél megölik, sőt — megeszik, akár az emse malaczeit, sőt oly törzs is van, a hol az asszonyok holt gyermekeiket vallásos óbégatások között felfalják . . . Hasonlóan bánnak el az öregekkel s elerőtlenedettekkel, a kikben csak eleségpusztítót látnak s a kiket azért vándorlásaikban egyszerűen elhagynak az útfélen, zsákmányul a kutyáknak s ragadozó állatoknak, avagy minden lelkifurdalás nélkül agyonütnek. E tekintetben a legklasszikusabb példát szolgáltatja a vaddá törzs, ahol az a szokás, hogy az öreget, a nélkül, hogy azok ez ellen zúgolódnának, kiviszik egy ferde növésű fához, a melybe azoknak szépen bele kell kapaszkodniuk s ott függniök, míg a többiek ugrándozva tánczolnak körülöttük, kórusba énekelve: «ha megérik a gyümölcs, lehull fájáról.» Mikor aztán a szegény öreg inai felmondják a szolgálatot — s az érett gyümölcs lepottyan a földre, neki esnek, agyonverik s feleszik. Ez náluk a temetés.

És mégis, még e fokon is megtaláljuk a halhatatlanságnak, a jövő életnek, bárha teljesen érzéki képzetét. A krúnégerek pl. szentül vallják, hogy a gyomor halhatatlan s hogy az egész testből az az egyetlen, mely a halál után égbe száll . . . Velök szemben azonban már óriási szellemi fölényben áll a

jámbor kamcsadál, a ki a jövő életet úgy képzei, hogy ott teljesen munka nélkül fog élni, halzsírban fog boldogan kéjelegni, vele lesz a borjúfőka is, de sok, igen sok s nem kell majd panaszkodnia, mint Madách eszkimójának, ki abban látja a lét egyetlen nyomorát, hogy «sok az ember, kevés a főka.» Sőt az ingusok már bizonyos ethikai fölényről tanúskodnak, a midőn nemcsak élőket, de halottakat is összeházasítanak, oly fiatal párt t. i., a melyet egybeillőnek találtak, együvé temetnek, sőt a hozományt is hozzájuk helyezik, akárcsak ha valóságos házasságról volna szó. A fetisizmus legmagasabb s legmegtisztultabb fejlődési fokát képezi az aztekek s a perui inkák vallása. Amazok megkülömböztették a napisten paradicsomát, a melybe csak a harcban elesettek, a templomban megáldozottak s a gyermekágyban elhalt nők jutnak, a földi paradicsomtól, a hova a többi jók kerülnek s szentül hitték, hogy az istenek különösen kedvelik a kisdedeket, a kik odafenn egy tejjel csepegő fa alá jutnak s közvetítők lesznek az istenek s az emberek között. Rézbőrű angyalkák... A peruiak viszont, kik egyébként a nagy napfétis tiszteletére évenként egy-egy gyermeket vagy szüzet áldoztak s a hadi foglyok ezreit: szentül hittek a földi élet dualistikus végkifejlődésében üdvre s kárhozatra; hitték, hogy a lélek visszatér egykor a testbe, a miért halottaikat be is balzsamozták.

* *

*

A fetisizmusnak magasab fokozata, a midőn az addig izolált egyének a népesedés következtében, a létért való küzdelem nagy harcában tömörülésre

voltak utalva, a mi természetszerűleg valamely törzsbeli kiválóság körül történhetett, s kinek fétise lesz most (sőt olykor ő maga) a törzs fétisévé, kivel szemben a kaján hatalmak elvesztik erejüket, rémítő jellegüket s kire most, mint vezérre (s fétisre) hasonló félelemmel s rettegéssel tekintenek. Már most ez a vezér, ki törzsét oly sok diadalra vezette, a kalandozás közben meghal. Az egyes halál — semmi de a vezér halála, személyének s hatalmának kiválóságánál fogva egészen más megítélés alá esik. Neki nem lehet, nem szabad oly könnyen, oly egyszerre vége, megjelenik azután is a hátramaradottak álmaiban, sőt mi több, feljár sírjából is, hogy népét tovább segítse hadakozásaiban az ellenséggel szemben. Ki ne ismerné az ős magyar «Csaba útját» ott fenn a tejúton, a melyről őseink az ellenséggel csatázva sokszor hallották a szilaj harci lármát, fegyverzörejt repülő paripák tombolását: Csaba vezér volt az, ki hívei mellett onnan felülről küzdött így születnek meg a «hősök» s velők, illetőleg szellemeikkel, mint «ősökkel» megtelik a kalandozó törzsek képzetvilága, s lelkökben meggyökeresedik a halhatatlanság első zsengéje. Érthető továbbá, hogy e hősek jelvényeinek, fétisének megőrzésére — milyen pl. a magyar turulmadár — oly gondot fordítanak, hogy vezéreiket teljes fegyverzettel, lóháton, étellel, itallal ellátva temetik el, sőt, hogy még nejeiket s szolgálikat is velők elevenen eltemetik. Innen érthető viszont, hogy a veszedelmes ellenséges vezér sírját nehéz kőlappal zárták le s erős cövekkerítéssel verték körül; s mi, a midőn kedves halottaink sírhalmaira követ állítunk s azt díszes ráccsal veszszük körül, ez ősrégi idők

szokását utánozzuk, a nélkül, hogy sejtelmünk is volna arról, hogy hajdan ez eljárással a halottnak rettegett visszajövetelét akarták megnehezíteni.

Hogy ez ősök kultusza az emberiség művelődési s vallásos fejlődése szempontjából már mily nagy jelentőségű, azt igazolja a «mennyei birodalom,» China története, a mely ez alapon, mind e mai napig, évezredek hosszú során át volt szervezve, sőt mai napon is alapjában azon fokon áll, a melyre már a nagy conservatív reformátor, Kong-cse idején, tehát közel harmadfélezer éve felemelkedett.

A chinai nép vallásos világnézete szerint három alaplény van: az ég, a föld s az ember s ennek megfelelően 3 csoportra oszlanak a szellemek is, a melyek az ég (thian) mint legfőbb császár (Shang-ti) mellett a legbuzgóbb tiszteletben részesülnek. Közülök ismét a legnagyobb tiszteletnek örvendenek az emberi szellemek (kwai) s ezek között is az ősökéi (tsu.) Ez ősökre irányul a chinai összes vallásos figyelme s nincs forróbb vágya, mint hogy valamikor ő is, mint ős, hasonló tiszteletben részesüljön. Ezen, mondhatnók, retrospektív halhatatlansági tan adja meg a chinai vallásos kultusznak sajátos tradicionális zománcát. A kik az ő életére a legnagyobb befolyást gyakorolják, azok az ősök. Ezért minden házban ott van az ősök csarnoka, vagy legalább egy kamra, amelynek falán ott függ az ősök táblája s alatta az oltárasztal, a melyen az utódok nekik áldoznak. A családfő köteles minden fontos családi eseményt, különösen pedig gyermekei házasságát az ősöknek bejelenteni. Egyébként is hozzájuk fordulnak minden fontosabb ügyben. Hozzájuk imádkoznak

betegség vagy ínségben, csarnokaikban kötik meg a házasságot s ültetik trónjára az uralkodót. Ha valaki nemessé lesz, ezen előjogban ősei is osztoznak; s ha valaki kitünteti magát, nem őt, de atyját, mintegy az ősök szellemének élő megszemélyesülését, jutalmazza meg. Chinában ezért bünt sem ismernek nagyobbat, mint tiszteletlenséget az ősök, illetőleg a szülék iránt s innen érthető, hogy a szülegyilkost a nép széttépi, házát lerombolja s helyét sóval behinti s ilyenkor a kerület minden hivatalnokának le kell lépnie, mert jó kormány alatt ilyen bűn nem történhetik. S ez ősök kultusza — a melyben a néppel együtt a császár is egyenlő, sőt még szigorúbb részt vesz — minden ízében, a legaprólékosabb részletekig, meg van állapítva évezredek óta. Nem is családi, hanem államügy az s gondozására egy külön minisztérium van hivatva. S e kultusz alapján érthető még csak igazában a chinai népnek ősi szokásaihoz való bámulatos szívós ragaszkodása, páratlan conservativismusa, a melynek egyedüli elve a traditio, mely traditiónak megtartására viszont egy egészen külön hivatal, a Ko-tao ügyel. Meghal már most valaki, ez chinai nyelven annyit tesz, hogy «megfért őseihez», a kiknek U alakú sírboltjába nagy fénnel temetik el, el látván őt a túlvilági életre gazdag ajándékokkal. A szigorú chinai atyját 3 évig gyászolja, mely alatt hivatalától, a társadalomtól, sőt még családjától, ne-jétől is visszavonul, őseinek tiszteletére évről-évre ünnepélyes áldozatokat rendez, sőt megtörténik, hogy az igazi temetést csak 6 év múlva rendezi hihetetlen fény és pompa kifejtése mellett. Örök gyermek ő, a ki csak akkor válik nagykorúvá, midőn maga is le-

tette e földi lét gyermeksaruit — s őseihez térve, maga is összé lett... «Testnélkülivé válni — mondja egy szentiratuk — ez a cél, mellyel állandóság jár. Szakadatlan változatban tűnnek el a földön az alakok s mindegyik siet vissza ősi állapotába. Visszatérni ide annyi, mint nyugalomra jutni; nyugalomra jutni annyi, mint a tökéletességet elérni, a tökéletesség pedig maga örökkévalóság ... A ki a Taoval¹ egy, annak élete örök s haljon meg bár a teste, ő maga halhatatlan.*

*

*

*

Ha a chinait «örök gyermeknek» neveztük, kit a bölcsőtől a koporsóig a tradíció járszalagán vezetnek; az ind népet viszont hasonló joggal «örök agastyánnak» nevezhetnők, kinek egész élete örökös contemplatio a Brahma, illetőleg Nirvána mélységei felett, a miként az a brahmanizmus és a buddhizmus két nagy vallásában megnyilatkozik.

A brahmanizmus, a mint az a Védák poétikus polytheizmusából lassanként kifejlett, már körülbelül 1000 esztendővel Krisztus előtt úgy tűnik fel, mint egy bölcselmileg mélyült pantheizmus, a melynek tanai szerint egyedül csak a Brahma létezik s a világ, a látható mindenség, benne az embervilággal együtt, nem egyéb, mint a Brahma emanatiója, kifolyása, vagyis a brahmanizmus szerint «mint a háló a pókból, a magból a fa, a parázból a tűz, a folyó

¹ A «Tao» a chinai vallás-erkölcsi világnézetben jelent «észet», «utat», «ősprincípiumot», «világrendet», «helyes módszert» s egyéb hasonló fogalmakat. Pótolja az Isten képzetét, melyre a kínainak nincs szava.

a forrásból, a hullám a tengerből: úgy támad a világ is Brahmából». Mindennek lényege a Brahma. A világ léte ezért csak látszat, csalódás, «Maja»; e csalódás alapja pedig azon subjektív tévedés, melynél fogva a világot reális valóságnak s a saját individuális éntünket is való önlétnek a Brahmától külön álló lénynek fogjuk fel, holott mindez csak tünemény s ebben rejlik minden rossznak is az alapja, mert a helyett, hogy Brahmával egyesítene, tőle elválaszt és távol tart. Minden konkrét-lét tehát s így a léleknek Brahman kívül való léte is bűn, sőt ez éppen a legnagyobb bűn.

E világnézetből már most szükségszerűleg foly a lélekvándorlás s a világundor, a világgyűlölet tana. A lélek ugyanis az által, hogy ősforrásából a Brahmából kivált s énné lett, már bünt követett el. Ez — mondhatnók — a brahman eredendő bűn eszméje. Ezért már most bűnhődnie kell, ami csak egy alsóbb létformába való sülyedésben valósulhat meg, ami ismét újabb büntetést von maga után. Így vándorol a lélek létformából létformába, emberből állatba, növénybe, kőbe stb. . . . úgy, hogy az egész lét nem egyéb, mint bűnhődés amaz eredendő bűnért, — a világ pedig nem egyéb, mint egy óriási fegyintézet, a melynek a bűnhődő lelkek számára rendelt különböző cellái — a különféle létalakok. Ez az a nevezetes «Samsara», a lélek e zaklatott «körforgása», amelyben folytonosan üzelve egyik cellából a másikba vándorol, míg végül megbűnhődik, megtisztul s visszaömlik, elmerül a Brahmába. Azért ez a világ valóban undorító, gyűlöletes s az erkölcsi feladat ez alapon nem lehet más, mint kiszabadulni mielőbb a

lét e gyűlöletes forгатagából s egybeolvadni a Brahmával. Ezen erkölcsi feladat megoldása képezi a Brahman etikánok főproblemáját, amely azért nem egyéb, mint casuistikus szabályok gyűjteménye, melyek a lelket a lét tisztátalanságától vannak hivatva megmenteni. De e szabályok csakis a legdurvább, a szerzett bűnöktől óvnak meg: ha mind végrehajtnak is, megmarad még az eredendő bűn tisztátalansága, amely csupán magával a léttel semmisíthető meg. Ezen alapul a brahman askezis, amelynek célja: az erdőkbe való visszavonulás után, a testnek folytonos megöklése és a szentiratokba való elmélyedés, contemplatio útján végül teljesen elmerülni a Brahmába, ami önkívület s legvégső esetben a testnek fizikai megölése, az élet kioltása útján érhető el. Az egyáltalán nem mese, amit ilyen ú. n. «fakírok» (szent vezeklők) askeziséről olvashatni. Persze ezek a fakírok nem olyan jól táplált egyéniségek, mint a mi milleniumi fakírjaink voltak, akik az egész magyar társadalmat, többek közt Pozsony tudós köreit is felültették, hanem valóságos múmia-emberek, élő szervezettel. Egy fakír pl. 30 évig függött egy keskeny kút fölött, úgy, hogy lába a keresztfába nyomódott; egy másik addig tartá karjait feje fölött keresztvezve, míg oda meredtek s körmei tenyerén átnőve könyökig nőttek; egy másik ismét 20 évig ült egy 4 láb magas üregben; egy másik ismét Benarestől Jager-natig (közel 5000 kilométer) testével mérte az utat. Természetes, hogy ily módon gyakran elérhette a szent önkívületet. De ez még nem a teljes megtisztulás! Hátra marad hát — az önsegély; s vannak százan meg százan, a kik szent örületükben a nagy bálvány-

szekér kerekei alá vetik magukat vagy a Ganges szent vizébe ugranak, — sőt e vallásos fanatismus annyira is fokozódhatik, hogy titkos társulatok alakulnak, a melyeknek célja — gyilkolni. . . .

E brahmanismusnak továbbfejtése tulajdonképen a buddhismus, amely amattól abban különbözik, hogy még csak a Brahma létét sem fogadja el, hanem a lét egyedüli princípiumának a nemlétét, a Nirvánát állítja oda, a teljes semmit, a melyhez a teljes megsemmisülés vezet el.

Fenntartva magamnak, hogy a nihilismus, a pessimismus e felette érdekes és fontos vallásáról alkalmilag külön szólhassak t hallgatóim előtt, ezúttal csak egy jelenségre óhajtom becses figyelmüket felhívni, a mely úgy a brahmanismusnál, mint a buddhismusnál. ugyanazonos elv alapján történik meg, t. i. a halottak eltakarításának a módjára. Ez többféleképen vitetik végre, de fődolog mindegyiknél a testnek minél gyorsabb elpusztítása, hogy a lélek minél gyorsabban költözhessen más porhüvelybe, más célába ... A holttesteket ezért vagy elhamvasztják, vagy a vízbe vetik, vagy a madaraknak eledelül vetik oda. A három közül kétségkívül legegyszerűbb módja a temetésnek a vízbevetés, a mikor a halottat hozzákötött súlylyal, mint nálunk a macskát, elsülyesztik. A többit aztán elvégzik a halak, rákok s aligátorok. Különösen nagy szerencse, ha valamely halottat egy aligátor egyszerre elnyel. Ahol víz nincs, ott a tetemet egy hegyszakadékba cipelik, ott nyakánál egy oszlophoz vagy fatörzshöz kötik, a húsát felmetszik s magára hagyják. A többit aztán elvégzik a ragadozó madarak, farkasok, ebek.

Tibet egyes vidékein még az a szokás is dívik, hogy a hulla kikötözése előtt még a lelket hihúzzák belőle, ami úgy történik, hogy egy láma (pap) hozzájárul és a fejbőrét erősen meghúzva, legott hirtelen elereszti, úgy, hogy némi kis nyekkenés válik hallhatóvá . . . Ekkor ment ki a testből a lélek.

Az ily egyszerű kikötözés azonban csak a szegények szerencséje. A gazdagok ebben is raffináltabb ízlésűek. A lámák ugyanis imádkoznak a hulla mellett, míg a madarak — mint nálunk disznóperzselés-kor — a körülfekvő fákon össze nem seregeinek. Ekkor a jelenlévők késeikkel darabokat metélnék a halottból s a főlámák azokat a madaraknak vetik, melyek falánk károgaással kapják el zsákmányukat. A csontokat aztán összetörik s pörkölt árpaliszttal összegyúrja, gombócokban a madaraknak dobják. Ezután nyomban következik a halotti tor, csak úgy, azon mosdatlan kézzel. A leghumánusabb mód még a halottak elhamvasztása. Ferencz Ferdinánd trónörökös a világ körüli utazásáról írt könyvében leír egy ily jelenetet, melynek Bombayban volt tanúja, «Már hazafelé készültünk (egy körsétáról,) mikor útközben énekszót és cintányérütést hallottunk. Gyászmenet kanyarodott egy halottégetésre szánt udvarba. Elöl az énekesek és muzsikusok, azután két bambusz-veszszőn 4 férfi (páriák) a szalagokkal övezett holttestet vitte, végül a rokonok következtek, de a részvét vagy fájdalom legcsekélyebb jele sem látszott rajtuk.

A holttestet — fiatal karcsú asszonyé volt — vörös lepel borította, teste vörös porral volt behintve s virággal feldíszítve. Alig néhány órája halhatott

meg, testén nyoma sem volt a halál merevségének. A fiatal hindu asszony tetemét a földre tették, leöntötték vízzel, mire a férje a rokonok egyikével háromszor körülvitte a máglyán. Ezután a gyászolók búzát és cukrot tettek rá s arczát kelet felé fordítva ráfektették a máglyára s hat vastag gerendával földték el. A tűzön, a melyet urnában a házi tűzhelyről hoztak, meggyújtott a férj egy szantálfából való forgácsot, még háromszor körüljárta a máglyát s mindannyiszor meg érintette nejét Végre meggyújtotta a halott fejénél összehalmozott forgácsot és szalmát s azon meggyulladt az egész farakás. A máglya lobogett sistergett, füstölgött, mohón emésztették a lángok, mintha áldozatukat mentül gyorsabban el akarták volna tüntetni a részvétlen emberek szemei előtt.»

A máglya füstjének alakjából egyébként jóslni szoktak, hogy milyen lesz a halott lelkének jövő állapota.

A halotthamvasztásnál még egy igen mély és tragikus eltévelyedéséről kell megemlékeznem az emberi elmének s ez azon még ma is előforduló tény, hogy a halott férfival neje is magát olykor elégetteti — és pedig vagy mert a szokás parancsolja, vagy mert maga óhajtja azt. Jókai Mór «Chataqué-lája» («Magyar nábob») egyáltalán nem képtelen alak, mert a nő mindenütt egyforma, rajongóbb, mint a férfi; s ha akad vallásos buzgó nő, kinek mystikus lelke rajongva óhajtja az üdvöt, s ha ez hindu felfogás szerint egyszer már a test elpusztításával jár, s ha a gyermektelen ifjú hindu nő, kinek a társadalom egyébként semmi önállóságot s jogot nem biztosít, férjével mindenét elveszítette: értjük, hogy

— mert ily képzetkörben nevelték — képes azon heroismusra, hogy magát elevenen megégettesse! De szörnyű ott a kép, a hol a nőben e rettenetes szokásnak ellenszegül az életösztön. És végül olykor megadja magát! Rokonai addig kapacitálják, hogy vegye, mintha még csak most tartaná igazi lakodalmát; a brahmánok addig festegetik néki e bátor önfeláldozás nagy és fenséges gyümölcseit: míg végül megtörik s beleegyez. Ekkor aztán feldíszítik, valami ópiummal vegyes itallal bódítják s folyton imákat morzsoltatnak vele, miközben — mint valami szentet — baldachin alatt a kapu elé kiültetik az emberek hódolatára. Mikor aztán eljön a nehéz perc s a boldogtalan lény a máglyát háromszor körültámolyogva, magát annak lángjai közé veti vagy vetteti: rögtön a hangszerek mindenféle nemével óriási lármát ütnek, hogy senki a szegény áldozat kínos ordítását ne hallja.... Sőt vannak akik magukat férjeikkel együtt elevenen el is temettetik, de ezt már nem írom itt le. S ha kérdezzük, mi e szörnyű szokásnak az alapja, nem tudunk reá más feleletet, mint a mit Herder adott, hogy nem egyéb az, mint barbár következménye a brahmanismus vallásos világnézetének, a mely képes volt a legtermészetellenesebb gyilkosságot is a túlvilág képzete alapján megnemesíteni.

Azonban a brahmanismus és a buddhismus tanai még egy igen érdekes megfigyelésre hívnak fel bennünket. A lélekvándorlásban ugyan benne van a lélek halál utáni tovább élésének, tehát halhatatlanságának gondolata, de egyúttal meg is korlátoltatik a Brahmába való visszaömlés illetőleg a Nirvánában való teljes megsemmisülés által. Észrevehettük

azonban, hogy a végső következtetések inkább csak a vallás bölcseletéből eredtek, mintsem a közvetlen vallásos üdvvagyból, — s ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a lélek ama végső megszűnésének gondolatát a brahmanista s buddhista néphit, a vallásos élet, egyaránt áttörte. A brahmánok beszélnek Indra paradicsomáról is, a hol majd a «Samsara» végén a jók örök boldogságban fognak élni s a melynek örömeit nem kevesebb ékesszólással rajzolják meg, mint ellenkező oldalról a rosszakra váró pokol rettenetes borzalmait; — s a buddhismus, daczára a Nirvána nihilismusának, csak átalakította e nihilt is. egy fényes menyországgá, a melyben Buddha, a buddhák s a buddhajelöltek élnek, örök fényességben és dicsőségben! . . . Mindkét jelenség ékesen szóló tanúbizonysága annak, hogy a lélek vallásos szükségéit bölcselő speculatiók soha ki nem elégítik, mert az személyes fennmaradását mindig vallani, mindig követelni fogja . . . Olyan ő, mint a pinczébe rejtett virág, tégy vele bármit, irányítsd ágait bármerre: mindig csak egy irányba fog törni, ki a szabad, a világos nyíláson, Isten örök, éltető napja felé, a melyet megérez bizton, bárha tán a ködös téli ég el is rejti előle. S ha még az a pinczébe rejtett virág sem csalódik sejtelmében: ugyan miért csalódnék hát abban épen csak a lélek? !

*

*

*

S hogy e halhatatlanság hite a léleknek mily erős, arra a letűnt hajdankor népei közül klasszikus tanúbizonyság a régi Egyiptom vallása, a melynek fénykora a Krisztus előtti harmadik évezredbe esik,

a mikor a nagy pyramisok épültek. Tisztelt hallgatóim előtt nem ismeretlen a keskeny Nílus völgyéé csodálatos népének még csodálatosabb kultúrája és vallása, a melyről «Protestáns estéink» első cyklusában volt szerencsém némi halvány képet nyújthatni:¹ azért ezúttal egész röviden összefoglalva az akkor elmondottakat, könnyen visszaidézhetjük emlékeztünkbe, hogy a régi Egyptom egész vallásos világnézete a nap kultusán nyugszik, s ennek küzdelmén a sötétséggel, physikai, szellemi, erkölcsi téren egyaránt. E nap hármias alakja (t. i. Ra, a nappali, Osiris az éjjel rejtőző és Horos a minden reggel ifjú erejében felragyogó nap) közül itt különösen Osiris jó tekintetbe, a ki elnyeetve saját fia, Anubis — vagyis az esti szürkület által, az alvilágba jut s ott trónol, mint Osiris hapi (Serapis), vagyis Osiris a bíró, ítélve az alvilágba jutott halottak felett

Ezen mythologiai alapmotívumhoz idomúi és járul az ős egyptomi anthropologia, a mely az emberben három mozzanatot vett fel. Egyik a test, értve tisztán anyagi mivoltában; másik a lélek, a «Ka», a mely a testből ennek elhalása alkalmával madár alakjában kirepül, (e Ka tehát a testnek éltető animális elve); a harmadik a «Ka» vagyis az ember tulajdonképen való énje, a melyet épen azért a madár alakban rajzolt Ka-val szemben a hieroglyphok mindig az ember vázalakjával ábrázolnak. Ez a Ka tehát mintegy az ember szellemi alteregója, a mely mint szellemi valóság, soha el nem pusztulhat, hanem a halál után is feljárhat Egyik

¹ Megjelent az «Ev. Egyház és Iskola» 1897. évfolyamában s a «Prot Esték» I. füzetében.

leideni papyruson egy boldogtalan férj keservesen panaszkodik a sok elviselhetlen kellemetlenségek miatt, a melyeket neki meghalt nejének Ka-ja okoz folytonosan. (Lám, nem jó a családi titkokat írásba kiadni; az a kíváncsi tudósfaj kikutatja azokat évezredek múlva is s bizony — elpletykál velők!) Sőt e Ka-nak okvetlen szüksége van valami lakóhelyre, olyan az, mint — csakhogy persze itt rossz értelemben — amaz újszövetségi tisztátalan lélek, a mely dideregve jár a pusztákon s a mélységek felett, keresve élő lényt, a melybe bújhasson, hogy aztán jól meggyötörhesse.

E pszichologiai tan, kapcsolatban Osiris-isten mythoszával, a ki bárha a setétség által elnyeletett, de a másvilágon tovább él: határozó volt az ősi Egyptom halhatatlansági tanára is, a mennyiben szentül vallották, hogy a lélek a síron túl is reális existenciával bír; s minthogy már az ember az ént a testtől elgondolni nem tudja, sőt csak a test, a Ba és a Ka együtt adják a teljes embert: érthető, hogy az egész egyén sírontúli existenciájának biztosítása érdekében legfőbb gondjuk volt a holt tetemeket megvédelmezni az elenyészés ellen. Innen a hullák bebalzsamozása, a mely tekintetben az egyiptomiak eddig el nem ért virtuozításra vitték fel. Sőt, mert a földi élet vajmi rövid, a túlvilági pedig örök, érthető, hogy a halottak «örök lakásaira» («pateta») a legnagyobb gondot és luxust fordították, míg az élők lakásait csak átutazásra való vendégszállásoknak tekintették.

Az egyiptomi nyelv épen erre való tekintetből a halottakat emphasissal az «anchiu» (élők) nevével

illette, kikkel szemben e földi élők — holtak. Ők tehát nem is halottaknak, de az «élőknek» építették sziklasíraikat, pyramisaikat, a melyekre mesés erőt és összegeket áldoztak fel. A chaфра-pyramison pl. 20 éven át évenként 100,000 ember dolgozott Herodotos szerint s tövében egy felirat szerint csupán a munkások eledelül felhasznált retek, vörös- és fokhagyma ára 1600 talentomot, vagyis mai pénzértékben 8.000,000 koronát tett ki. Nem lehetetlen, hogy e számok túloznak, de nem túloz a geometria, a mely szerint e pyramis köbtartalma 89.028,000 köbláb, oly tömeg tehát, hogy belőle egész Franciaországot egy hat láb magas s 1 láb széles kőfallal körül lehetne keríteni. S mind ez csak két sír számára! A sír már most, a mely természetesen a halott társadalmi állásával együtt csak emelkedett nagyszerűségében, 3 részből állott: egy oszlopos előcsarnokból, a mely állandóan nyitva volt s a melyben a halott utódai Osirisnek áldoztak, — továbbá egy folyosóból, a melynek zugaiban a halott szobrai voltak elhelyezve, hogy Ka-jának legyen tovább is, hol lakoznia s végűi egy nagyobb üregből a sarkophaggal, melyben a lelkük nyugodott. Valamennyi sír a Nilus balpartját érintő lejtőn, napnyugoton volt természetesen, hiszen Osiris is nyugaton szállt le a sötétségbe. S minthogy a hozott áldozatok a halott sorsára nagy befolyással voltak, érthető, hogy a halott családtagjai azoknak állandósításáról sokszor igen nagy alapítványokkal gondoskodtak, akárcsak nálunk az ú. n. «engesztelő szent miseáldozatokkal». A Louvre-ben egy emléktáblát őriznek, amelynek tanúsága szerint Psamtik pap, ki a XXVI. dynastia idején, tehát Jeremiás

próféta korában élt, Chufunak és a Chafrau-pyramis építőjének Cheopsnek is papja volt — tehát oly alapítványt élvezett, amely már több mint 2000 éve állott fenn.

Meghalt valaki — s eltemettetett: rögtön reá ítélet alá kerül. Anubis, a sakálfejű, a halott lelkét az alvilágba viszi, ott Maat (az igazság és igazságosság istennője) elé állítja, míg a szívét Horos társaságában egy mérlegen, melynek másik serpenyőjében az igazság tolla fekszik, megméri, minek eredményét a tudomány istene Thoth feljegyzi. így kerül most Osiris elé, ki ott ül, mint trónoló múmia: s kihallgattatik a 42 főbűn és erény dolgában, melyeket mind egy-egy bíró képvisel. Az eljárás célja: megállapítani, vájjon a halott azonosítható-e Osirissal vagy nem, illetőleg Osiris-e? Nem csoda azért, hogy az egyes sarkophágokban a múmiák mellett talált papyrusok — melyek rendszerint az egyiptomiak legnevezetesebb szentkönyvének a «Peri em hrú»-nak («halottak könyve»)¹) egyes fejezeteit tartalmazzák — tele vannak a halottak védő beszédeivel, amelyekben Osirissal való azonosságukat igazolják s sokszor igen magas erkölcsi színvonalról tanúskodnak. «Soha ártatlan gyermeket meg nem bántottam, özvegyet nem háborgattam, a koldust sínlődni nem hagytam» — mondja magáról egyik múmia. A másik meg büszkén hivatkozhatik arra, hogy «valamely esemény elbeszélésénél azt soha meg nem változtattam, az éhezőknek kenyere, a szomjazónak itala, a mezítelenak

¹ A szó helyes fordítása volna «kijövetél ama napon». Minthogy azonban a «halottak könyve» az tartalom szerint, hát megtartottam e szabadabb fordítást.

ruházata, az ínségesnek menedéke voltam s jószágomért a nagy Isten meg is fizetett jóval ... A «halottak könyve» 42-ik fejezetében a halott minden egyes tagját egy-egy istennel azonosítja, — egész magát pedig a Cheperával, a skarabeussal (cserebogár), amely bogár volt — tudjuk — az egyiptomi ember szemében a feltámadás symboluma, azért ott is találjuk minden sírban, minden sarkofágon. Sőt sokszor az elmés halott egyenesen úgy beszél, mintha ő volna maga Osiris, mert úgy hiszi, hogy e kegyes quiproquóval hamarabb célt ér. Hanem hát persze a 42 bíró élén Osiris dönt — s ha az ítélet kedvező, akkor a halott, illetőleg «élő» nyomban átjut az Aarru völgyébe, amelynek örömeit és boldogságát az egyiptomi hívő magának teljesen a földi élet analógiájára, csakhogy fokozottabb mérvben s szenvedés nélkül gondolta; ha pedig az ítélet kedvezőtlen, akkor az elítélt bűnös számára beállt a második, a végleges meghalás, a poklok 75 lépcsőjének rettenetes fokozatainak át, melyeknek kínjaihoz csak a Dante fantáziája alkotott foghatót. A boldog halottak egyik jutalma az is, hogy Ká-juk olykor megjelenhet bármely földi testben, tehát mintegy vizített tehet e földön — és épen ez volt oka azon általános felfogásnak, mintha az egyiptomiak a lélekvándorlás tanát vallották volna: holott e tantól a bűnhődés eszméje elválaszthatlan s ezért, mint láttuk, consequensen csak a hindu nép vallásos világnézetében jutott kifejezésre.

Íme szemben a testnek lehető gyors elpusztításával, miként azt a hindu népnél láttuk, az egyiptomiaknál viszont a testnek örök conserválására írá-

nyúló törekvés: mindakettő a maga helyén és alapjáról nézve consequens és érthető. A brahman testét hamu alakjában rövid pár óra alatt széthordja a szél: II. Ramses pedig, a nagy fáraó, akinek idejében vonultak ki a zsidók Egyiptomból, ez idő szerint, mint a gizehi múzeum 5233-ik számú ritkasága várja a Ká-ja megtértét, nagy sasorrával, vörös hajával méltó bámulat tárgya az utazó európainak ... A durva tudomány kegyeletlenül kézzel kiemelte sírjából: nem félve Osiris-isten büntető haragját, akivel immár szintén csak mint az emberi vallásos művelődés nagy történeti múzeumának egy érdekes specialitásával foglalkozik ...

*

* *

Az egyiptomiak solarikus napimádó vallásos világnézetével a legnagyobb hasonlóságot mutatja a régi eráni vallás, amelynek alaphangulatát Ahura Mazdaónak (Ormuzd) a jó istennek fényes szellemtábora élén folytatott harca képezte Anro Mainyus (Ahriman,) a gonosz szellem s ennek sötét szellemhada ellen; s e küzdelemben minden igazhitű persának részt kellett vennie, a szent, a fényes Ahura Mazdao országának terjesztésére, mert e két nagy ellenséges princípium harctere az egész természet s első sorban épen az embervilág. E vallásos alapjellege tette a persa népet egykor világhódító hatalommá, amely elsöpörte az útjába eső országokat, megdöntötte, rabigába hurcolta Israelt s hatalmát éreztette Egyiptommal és Görögországgal is.

E küzdelem végső kimenetele kétes nem lehet s bárha a gonosz szellem most Ahura Mazdao jó

teremtényeit megrontotta s a mindenséget két részre, jó és rossz világra szakította is, a mely két ellentétes világ ásvány, növény és állat s emberország összes teremtményein megosztozva viaskodik: végül mégis Anro Mainyusnak buknia kell s felragyog Ahura Mazdao örökkévaló birodalma. Ez ideál az, a mely Zaratusztra hívét Ahura Mazdao táborában a harcra lelkesíti — s eszközei ez ideál elérésére: a természeti világban a szívós, szorgalmas munka; a nemzetközi küzdelemben nemes a cél; az erkölcsi életben pedig «a tiszta érzélem, igaz szó és jó cselekedet» Híven harcolt: jutalma örök élet; hűtlen sáfár volt: büntetése örök kárhozat . . . Egyideig ugyan a halottak lelkei várakozni kénytelenek, a míg majd a gonosz szellem ideje letelik; de eljön a végleszámolás napja, a mikor majd AUTÓ Mainyus, a gonosz szellemek egész hadával s összes földi fajzatával ítélet elé áll s ez a világ az összes bűnösökkel együtt lángoló tűzben elég. E mindent elemésztő tűzben, mely azonban csak a gonoszoknak lesz fájdalmas, holott a jók jóltevő melegként fogják élvezni azt, tisztul meg végleg ez utóbbiak lelke s áthaladva a Qinvat borotvaél finomságú hídján, eljut Ahura Mazdao országába, a kinek most kezdődik a boldogok felett való végnélküli uralma.

Ezen eszchatologikus tannal, a melynek egyes részletei feltűnő rokonságot mutatnak a bibliai végső ítélet tanával, a legbensőbb összefüggésben áll a persák temetkezési szokása. Minthogy a tűz, az éltető, — a föld, a tápláló, — és a víz, a megtisztító — mind tiszták, tehát már eredetileg Ahura Mazdao országához tartoznak: azért Zarathustra vallása a

halottaknak sem elhamvasztását, sem földbe temetését, sem vízbe sülyesztését nem engedi meg, hanem bizonyos magaslatokra tették ki azokat, hol a ragadozó madarak megemésztették. Manapság is Bombaynak legnagyobb nevezetessége a híres «Néma torony,» a melyen a város leggazdagabb osztályát képező parzik, Zarathustra vallásának epigonjai, temetkeznek s a mely egy viruló kert közepén emelkedik. Trónörökösünk fenthivatkozott könyvében leírja azt is. «A kapu közelében — úgymond — ül egy kutya, a melynek természetes szemei fölött festett szempárja van; a parzik szerint ha a kutya ránéz a halottra, akkor ez jó ómen a más világra nézve, különben rosszra magyarázzák. Közvetlenül a kert bejáratánál templom emelkedik, a melyben az a szent tűz lobog, a melyet — így állítják — a parzok még eredeti hazájukból magukkal hoztak és mindig lobogásban tartottak. Tovább menve a kertben, öt gömbölyű vakító fehérségű toronyhoz juthatni, melyek közül a legnagyobb 7.5 méter magas s kerülete 90 méter, a szélein egy légió keselyű és varjú ül. A tornyok bensejében, a melyek nagy költséggel épültek, (a legnagyobb állítólag 360,000 frtba került) tölcser formájú, aknán végződő berendezés foglaltatik, mely 3 részre van osztva: a legfelsőbb a férfiak, a középső a nők, az alsó a gyermekek számára. Négy ór (az egyetlen élők, a kik a toronyba beléphetnek) meztelenre vetközteti a holtakat s beteszik a megfelelő osztályba, aztán rászabadítják az éhes keselyűket a zsákmányra, melyek egy óra alatt felemésztik a holttestet úgy, hogy csak a csontok maradnak meg. A nap kiszáritja a csontokat, melyeket aztán az aknába lesülyesz-

tenek s vízzel vagy mézszzel is leöntenek. Az aknából 4 csatorna vezet, melyekben szén és homokszűrők vannak és nagy mélységekben végződnek, a hová a csontok utolsó maradványai jutnak.»

A fenkölt lelkű trónörökös — mint írja — borzalommal fordult el «az emberi lealacsonyodásnak ettől a minden kegyelet nélkül való helyétől» s gondolatában «a hazai temetők felé menekült, a hol drága halottaink pihennek az édes anyaföldben, mely hammaikat védőleg takarja ...» Vájjon gondolt-e arra, hogy tán meg az a parzi, ha a mi temetkezésünket látná, vallásos világnézete alapján hasonló megbotránkozással fordulna el tőle; különösen ha még megtudná azt is, mily kegyeletes szívvel tesszük mi még csak azt az utolsó gödröt is céda üzlet tárgyává s mint dobáljuk ki onnan bizonyos idő lejártával s küldjük a spódium-gyárakba az örök nyugalomra tett csontokat, ha. értök a helyet újból meg nem fizetik; akárcsak Shakspere sírásója, a ki frivol dalolás s kannibáli viccelődés közben ad a temető philosophiájából oktatást Hamletnek, a ki ismét ott töprenghet hű Horatiójával együtt a testi lét hiábavalóságai felett. (Shakspere, Hamlet V. felv. 1 szín.)

Tisztelt hallgatóim bizonyly szívesen veszik már, ha e hátborzongató témát tovább nem folytatom. Szólhatnék még ugyan a vallásnak legifjabb nagy hajtásáról, az izlamról, de hiszen ez előttünk nem ismeretlen s elég, ha csak annyit említek meg róla, hogy halhatatlanság hite, a melynek elemei a persa, a zsidó és a keresztyén vallásokban mind megtalálhatók, a személyes feltámadást vallja s hogy ez okból Mohammed hívei halottaikat a zsidó és

keresztyén vallások módjára a földbe temetik el. Szólhatnak a görögök és rómaiak vallásáról, melyeknek a túlnanra vonatkozó képzetvilágát a két nagy eposzköltő, Homérosz és Vergilius oly gazdag színekkel festették meg. Ott látjuk a test elhamvasztása vagy elföldelése után magukra maradt lelkeket a Hadesben, hová Charon az öreg csónakos szállítja őket, akárcsak Dante angyala a purgatóriumba s a melynek elysiuma s ennek örömei mellett megvan másrészt a maga pokla is, Tityoszszal, kinek mindkét oldalán egy-egy keselyű áll s máját eszi, — Tantaloszszal, ki örök éhtől, szomjtól gyötörtetve ott áll a gyümölcsessel megterhelt fa alatt az üde vizű tó közepén, a nélkül, hogy kínzó éhét, szomját csillapítani képes volna, — Sisiphoszszal, a kinek örök büntetése, hogy óriási sziklát görget egy lejtőn felfelé s valahányszor fölé a csúcsra, a szikla ismét visszagurul, hogy ő munkáját előről kezdhesse . . . Beszélhetnek a zsidóság s keresztyénség vallásos reménységéről, de hiszen erről e cyklusban majd lesz még szó a «halotthamvasztás keresztyén álláspontról» című felolvasás alkalmával, különben is e reménységben benne élünk mi magunk is s e reménység bennünk is él — és készülünk is már a feltámadás nagy ünnepének fenséges örömeire, a midőn majd az apostollal együtt zengi ajkunk: «Halál! hol vagyon a te diadalod és koporsó, hol a te fulánkod?!» (I. Kor. 15, 15.)

Valóban a halhatatlanság hite ott él kitéphetlenül az ember lelkében, bölcseletében azon tépelődik, vallásában az a megnyugovása ... Az én felolvasásomnak tárgya épen e ténynek beigazolása volt s e

mellett kimutatása annak, hogy a feltámadás hite minden vallásban, minden népnél, mindenütt s minden időben valójában az «én»-nek, a személyes létnek, a léleknek halhatatlanságára irányú, a mi mellett a test mindig csak mellékes, csak accidentális szerepet játszik. Innen a test eltemetésének annyi különféle módja, annak múmiaszerű conserválásától le annak végleges megsemmisítéséig valamely aligátor gyomrában. Tanúságul, hogy bárha a test miként való eltemetésének módja okvetlenül az illető vallásos világnézet mikéntjével a legszorosabban összefügg s fog is mindig összefüggni: de objectiv, elvi szempontból a test miként való eltemetése, megóvása vagy megsemmisítése a lélek személyes tovább élésének kérdésére egyáltalán nincs befolyással. Ellenkezőleg a test, mint a földi lét anyagi substratuma, jelen szervezete szerint halhatatlanságot nem igényel, a mint meg is van írva, hogy a mi «porból lett», annak ismét «porrá kell lennie.» Az anyag, igaz, halhatatlan. A kémia régen beigazolta már, hogy a természetben semmi sem vész el, csak átalakul s súly szerint örökké való: de a személyes halhatatlanság csupán a léleknek, az ének óhaja, sejtelve, igénye s bizonytalansága is.

Hadd konduljanak meg hát odafenn a magas tornyokban s ide lenn lelkünk mélyében azok a hűvét harangok s hirdessék nekünk Istennek csodálatos nagy titkait! S lépjen fel bár tagadásával, kötelességeivel ezerszer is az értelem: meg kell végül mindig hajolnia a szív előtt, a melybe e sejtelmet, e vágyat csak Isten maga olthatta be s a mely ép ezért sejtelmével, vágyakozásával nem csalhat meg soha!